

El debat de la nació: una nota sobre l'anomenat protonacionalisme

Xavier TORRES SANS
Universitat de Girona

Cap a finals del segle XX, a la dècada dels anys vuitanta, la història de les nacions es va començar a escriure –i a concebre– d'una manera radicalment nova. Eric J. Hobsbawm va ser, sens dubte, un dels artífexs d'aquest canvi de paradigma, juntament amb Ernest Gellner, Benedict Anderson i altres autors no pas menys agosarats i iconoclastes. El resultat de tot plegat va ser un trencament amb la historiografia –i la sociologia– clàssica de les nacions, l'esclariment d'algunes controvèrsies antigues i, finalment, la irrupció d'un cert nombre d'interrogants nous, la qual cosa –fem-ho avinent– resulta ser tant o més interessant que no pas l'arraconament definitiu de falsos dilemes o la consolidació d'un seguit d'afirmacions de principi¹. L'anomenat *protonacionalisme* –un terme de Hobsbawm mateix– és una d'aquestes qüestions pendents o no del tot solucionades pel nou paradigma, sobretot per allò que sembla insinuar entre línees, a saber: si les nacions són tan i tan joves o contemporànies com ara poden semblar-nos o –altrament dit– si les nacions contemporànies tenen cap deute, per petit que sigui, amb el passat immediat o fins i tot remot –llegiu les èpoques anomenades moderna i medieval–, i si fos així, de quina mena de deutes estem parlant.

L'historiador té tendència a mirar sempre cap endavant (potser per compensar el seu inevitable guaitar el passat). És potser per aquesta raó que la historiografia contemporaneïsta de les nacions no sempre ha parat prou atenció en els antecedents o eventuais precedents de la qüestió; tot sovint despatxats força sumàriament com un seguit de brots sense futur o sense prou força per tenir-ne². Tal com s'ha dit moltes vegades, la història contemporània, que arrenca amb una revolució o –com escrivia Alexis de Tocqueville– amb la fi de tot un món, és tota una altra història³. Per contra, la historiografia dita modernista resta obligada, idealment, a tenir un ull en el passat (medieval), per examinar herències o continuïtats, i un altre en el futur (l'era contemporània), per conèixer l'evolució o el desenllaç d'aquells processos o esdeveniments tot just encetats en la seqüència cronològica que li pertoca: no és, doncs,

Article rebut el 14-11-2103 i admès a publicació el 16-12-2013.

1. A començaments del segle XXI la història de les nacions també sembla encarar un nou paradigma, ara *transnacional*, tal com es pot comprovar en Matthias MIDDELL i Katja NAUMANN, "A New Challenge to the Writing of History in Europe at the End of the Twentieth Century?", dins Matthias MIDDELL i Lluís ROURA (eds.), *Transnational Challenges to National History Writing*, Houndmills, Palgrave Macmillan, 2013, pp. 423-443. Sobre la història de les nacions i els seus paradigmes antics, vegeu Erik LÖNNROTH, Karl MOLIN i Ragnar BJÖRK (eds.), *Conceptions of National History*, Berlín–Nova York, s.e., 1994; i Stefan BERGER, Mark DONOVAN i Kevin PASSMORE (eds.), *Writing National Histories. Western Europe since 1800*, Londres–Nova York, Routledge, 1999.

2. No sé si no és simptomàtic que entre les excepcions de més gruix hi hagi alguns reputats historiadors espanyols, com ara Juan Pablo FUSI, *España. La evolución de la identidad nacional*, Madrid, Temas de Hoy, 2000; i José ÁLVAREZ JUNCO, *Mater Dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Madrid, Taurus, 2001.

3. Alexis de TOCQUEVILLE, *L'Antic Règim i la Revolució*, a cura de Xavier ARBÓS, Barcelona, Edicions 62, 1983, p. 45.

cap mèrit epistemològic, sinó més aviat el resultat d'estar sempre al mig, com el dijous. Aquesta posició, no sempre còmoda, pot tenir, però, algun avantatge en termes de perspectiva i fins i tot d'interpretació d'aquells fenòmens que es poden qualificar per una raó o altra com a cronològicament transfronterers, com pot ser el cas de les nacions.

Aquest text –un assaig historiogràfic abans que no pas un estudi històric– és la contribució –fem-ho avinent– d'un historiador modernista. Una nota –per ser més exactes– volgudament planera, que no recalca, en principi, en cap exemple o cas de l'època dita moderna (sempre massa feixuc d'explicar en unes poques planes) i que es vol centrar, per contra, en una contrastació (inevitablement sumària o abreujada) dels diferents models explicatius en circulació, i en particular en les seves virtuts i els seus eventuals punts flacs (amb la contribució d'Eric Hobsbawm com a eix per necessitats del guió). Finalment, el text que en resulta tampoc no tanca –ni ho pretén– la qüestió que planteja, sinó que es limita a suggerir que el debat de la nació, a hores d'ara una mica apaivagat, probablement per saturació, no està encara del tot tancat.

L'abans d'ara o com s'escrivia la història de les nacions

Després de la Segona Guerra Mundial l'estudi del nacionalisme i de les nacions, fins aleshores un subjecte històric força privilegiat, igual com l'Estat, la guerra o la política *tout court*, va ser gairebé foragitat de l'agenda acadèmica. D'altres protagonistes històrics considerats més rellevants, com ara l'economia i la industrialització o les classes i l'estructura social, li van prendre el lloc hermenèutic d'un altre temps tot i que, avantatges metodològics a banda, una relegació semblant també tenia força a veure amb les atrocitats bèl·liques recents, tot sovint imputades a una mena o altra d'exacerbació nacionalista⁴. Cal dir, però, que sempre hi hagué excepcions, com ara, i ben aviat, Hans Kohn i la seva història, contemporània i remota, de la *idea* del nacionalisme⁵; la coneguda (a casa nostra) i insòlita (aleshores) tesi de Pierre Vilar sobre el cas català, i que, en realitat, i tal com va dir l'autor mateix, no era pas una història de Catalunya (tot i semblar-ho, per ambició i disposició), sinó una recerca de gran abast sobre un *objet* teòric força més complicat i universal, és a dir, la nació⁶; i, una mica més endavant, cap als anys setanta, i entre els modernistes, un seminari internacional celebrat a la Johns Hopkins University de Baltimore sobre la *consciència nacional* i la seva eventual consistència a l'Europa moderna⁷. Cal dir, també, que aquests i altres títols de la mateixa índole eren ben lluny de la mena de panegírics nacionalistes que havien portat a la desfeta europea. Historiadors medievalistes que parlaven fins i tot de les nacions *adolescents* de l'Europa medieval, tot delatant un organicisme latent, a l'hora de la veritat es mostraven força raonables, i

4. P. M. KENNEDY, "The Decline of the Nationalistic History in the West, 1900-1970", *Journal of Contemporary History*, vol. 8 (1973), pp. 77-100. Un actualitzat toc d'alerta sobre el mateix, i adreçat als historiadors, Margaret MACMILLAN, *Dangerous games. The Uses and Abuses of History*, Londres, Profile Books, 2009.

5. Hans KOHN, *The Idea of Nationalism. A Study on its Origins and Background*, Nova York, Macmillan, 1944.

6. Pierre VILAR, *La Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherches sur les fondements économiques des structures nationales*, París, S.E.V.P.E.N., 1962 (3 vols.); trad. catalana, a cura d'Eulàlia Duran, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, Edicions 62, 1964-68 (4 vols.).

7. Orest RANUM (ed.), *National Consciousness, History, and Political Culture in Early Modern Europe*, Baltimore-Londres, The Johns Hopkins University Press, 1975.

es fixaven en factors com ara la llengua o la cultura, la jurisprudència i les institucions de governament, la història o el passat d'una comunitat determinada, i les guerres i rivalitats frontereres⁸. En una paraula, no res d'unes suposades *ànimes nacionals* ni de cap obscura força tel·lúrica, tot i que en la perspectiva actual alguns d'aquests arguments poden semblar-nos, i amb raó, excessivament tous o insuficients, és a dir, un aplec de narracions de caire més aviat etnogràfic abans que no pas les proves irrefutables de l'existència de tal o qual nació a l'època medieval.

Tot i la varietat de pressupòsits, aproximacions i resultats, aquesta historiografia de la segona meitat del segle XX tenia com a denominador comú la ferma creença en una definició objectiva de la nació i, per això mateix, prou universal o susceptible de verificació en qualsevol lloc, època o circumstància. Certament, alguns autors la donaven per feta o implícita, aquesta definició. Uns altres en subratllaven únicament alguns elements o components, percebuts com a suficients o definitius, com ara la llengua o l'existència d'un passat comú. N'hi havia, altrament, que arrencaven –amb Pierre Vilar al capdavant– de la coneguda definició stalinista de nació, i oferien una solució menys encarcarada o convencional mitjançant la incorporació d'un element dinàmic o canviant com ara la lluita i el rellevament de classes. Finalment, i tal com ja hem vist, hi havia qui s'estimava més abordar aquest temible *objecte teòric* per una via indirecta: fos l'anomenada *consciència nacional* i la seva eventual incidència política o fos l'anàlisi del patriotisme i la seva textura al llarg del temps⁹. Tot sovint, però, l'ombra allargada d'un Seton-Watson acabava guanyant la partida: al capdavant, una nació és un grup de gent que es pensa que és una nació¹⁰.

Un nou paradigma

La nova historiografia –i sociologia– de la nació fa, però, *tabula rasa* de tota aquesta tradició, especialment pel que fa a les temptatives d'objectivar aquesta modalitat d'identitat col·lectiva (ara no entrarem en els problemes que es plantegen quan hom vol substituir *nacionalisme* per *identitat nacional* o *identitat* a seques, com si aquest fos un terme menys problemàtic o evident per ell mateix)¹¹. Per contra, el nou paradigma posa l'èmfasi en el caràcter *construït* –un altre tribut al canvi d'època– o

8. Vegeu la compilació de C. Leon TIPTON (ed.), *Nationalism in the Middle Ages*, Nova York, Holt, Rinehart & Winston, 1972. Nacions *adolescents*, Roberto S. LOPEZ, *El nacimiento de Europa*, Barcelona, Labor, 1965, cap. II, pp. 334-385.

9. Ernst H. KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, Princeton (N.J.), Princeton University Press, 1957.

10. Hugh SETON-WATSON, *Nations and States An Enquiry into the Origins of Nations*, Londres, Methuen, 1977, p. 5.

11. Richard HANDLER, "Is 'identity' a useful cross-cultural concept?", dins John R. GILLIS (ed.): *Commemorations. The Politics of National Identity*, Princeton (N.J.), Princeton U.P., 1994, pp. 27-40. Tot i així, pot arribar a ser prou útil si es posa l'èmfasi en la pluralitat (inevitable) d'identitats: vegeu Paolo PRODI i Wolfgang REINHARD (eds.), "Identità collettive tra Medioevo ed Età Moderna", *Quaderni di Discipline Storiche*, n. 17 (2002), monogràfic, i amb una definició interessant: la identitat fóra "il vincolo di appartenenza, dinamico ma dotato di una sua stabilità, che si trasmette da una generazione all'altra, di un individuo ad un determinato gruppo sociale, con la condivisione di valori, norme e rappresentazioni e quindi di ideologie e di simboli" (p. 11); i Stefan BERGER i Chris LORENZ (eds.), *The Contested Nation: Ethnicity, Class, Religion, and Gender in National Histories*, Nova York, Palgrave Macmillan, 2008. Sobre la peculiaritat de la *identitat nacional*, Anthony D. SMITH, *National Identity*, Londres, Penguin, 1991.

artificial de les nacions, i en la seva textura essencialment narrativa, discursiva o imaginada (si és que no som davant d'una veritable il·lusió òptica)¹². Gellner i la seva esplèndida prosa, farcida d'imatges, metàfores i sentències, pot ser el punt de partida: no són les nacions que engendren el nacionalisme sinó a l'inrevés.¹³ Vet ací, doncs, la resolució de l'enigma (i una variant força més sòlida de la fórmula de Seton-Watson, que era una forma de tirar la tovallola gairebé). És veritat que Gellner, amb la seva oposició –tan *antropològica*– entre societats tradicionals i modernes, presenta una Europa medieval i moderna que recorda més aviat el mode de producció asiàtic –o algun imperi tributari de l'Antiguitat– que no pas la *vella Europa* o l'Europa de l'anomenat Antic Règim, que podia ser tan *tradicional* i estamentalista com es vulgui, però no pas un imperi a l'antiga. Si és veritat que en els imperis antics els grups i les col·lectivitats no travaven gaires *lligams horitzontals*, fins i tot quan parlaven una mateixa llengua o compartien un mateix patró cultural, sinó que es relacionaven més aviat *verticalment* i exclusivament amb el poder establert o la burocràcia imperial de torn, aquest no era el cas, per descomptat, de l'Europa moderna i fins i tot medieval, feta de monarquies i altres poders polítics (o *intermedis*, com diu la fórmula) fortament territorialitzats. No hi havia *nacions*, potser, però sí *nationes* o *pobles* amb un fort sentit de comunitat o identitat, i fins i tot *regions* amb una constitució territorial particular o un dret propi.¹⁴

Per la seva banda, Hobsbawm, un historiador marxista britànic¹⁵, i un reconegut estudiós de les revolucions europees que inauguraran la contemporaneïtat¹⁶, no simpatitza gaire amb la interpretació de Gellner, sobretot per massa funcionalista i per ignorar el protagonisme dels *de sota*, tot i que, per uns altres camins, arribarà a una conclusió idèntica: la nació no és una entitat objectiva, sinó una creació del nacionalisme, és a dir, el resultat d'una ideologia política absolutament moderna. En aquest cas, però, paga la pena aturar-se en el raonament previ, que és prou diferent. Així, el nacionalisme i la seva rigorosa contemporaneïtat no s'expliquen, ara, com una conseqüència de la modernització econòmica, les seves necessitats objectives, i el nou paper assolit per la cultura en la flamant societat industrial –tal com fa Gellner–, sinó com un resultat de la fi de les ideologies antigues –el dinasticisme, l'estamentalisme, les

26

12. A més de Benedict ANDERSON, *Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londres, Verso, 2a. ed., 1991, vegeu, almenys, Joan B. LANDES, *Visualizing the Nation. Gender, Representation, and Revolution in Eighteenth-Century France*, Ithaca, Cornell University Press, 2001; Geoffrey CUBITT (ed.), *Imagining Nations*, Manchester (U.K.) i Nova York, Manchester University Press, 1998; i Homi K. BHABHA, *Nation and Narration*, Londres, Routledge, 1990; i, en una altra perspectiva, el recent Anthony D. SMITH, *The Nation Made Real. Art and National Identity in Western Europe 1600-1850*, Oxford, Oxford University Press, 2013.

13. Ernest GELLNER, *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell, 1983. Una valoració de les tesis de GELLNER a John A. HALL (ed.), *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

14. Susan REYNOLDS, *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*, Oxford, Clarendon Press, 2a. ed., 1997, cap. VIII, pp. 250-331; i Angela DE BENEDICTIS, *Politica, governo e istituzioni nell'Europa moderna*, Bolonya, Il Mulino, 2001, pp. 17-23. Sobre les *regions* de la *Vella Europa*, Otto BRUNNER, *Estructura interna de Occidente*, Madrid, Alianza, 1991 [1958], pp. 114-117; i Dietrich GERHARD, *La Vieja Europa. Factores de continuidad en la historia europea (1000-1800)*, Madrid, Alianza, 1991 [1998], pp. 92-94.

15. Harvey J. KAYE, *The British Marxist Historians. An Introductory Analysis*, Cambridge–Oxford, Polity Press i Blackwell, 1984.

16. Eric J. HOBSBAWM, *The Age of Revolution: Europe 1789-1848*, Londres, Sphere Books, 1973.

religions– i la irrupció consecutiva –o a la llarga– de la política democràtica de masses. En aquestes circumstàncies, addueix Hobsbawm, els governants, que sempre demanen, són obligats a buscar una nova font de legitimitació i a procurar la lleialtat dels ciutadans per unes altres vies. Va ser aleshores, doncs, quan el nacionalisme –abans que no pas un neutre o no gens engrescador *estatalisme*– va esdevenir la religió de la modernitat –o si més no, una religió *cívica* destinada a emplenar aquell buit que havien deixat tant el procés de secularització concomitant com la tot just arruïnada *vella Europa* estamental. En part, cal pensar, tot evocant un altre títol cèlebre de Hobsbawm, perquè el nacionalisme és especialista en inventar tradicions (el lligam amb el passat) i forjar allò que en podem dir comunitats de sentit (el *nosaltres* enfront dels *altres*). No és estrany, doncs, i prou que ho lamenta el nostre autor, que aquest nacionalisme auspiciat *des de dalt* sigui el millor antídoto de la consciència de classe dels treballadors i de la revolució subseqüent. Per això mateix, Hobsbawm no dubta d’assenyalar el contrast –cronològic, però també social i polític– entre el nacionalisme *inclusiu*, estatal (en el bon sentit de la paraula) o progressista (en un mot) de principis del segle XIX i aquell altre, ulterior o finisecular, nodrit per una classe mitjana en ascens i a la recerca de llocs de funcionari, i que fóra, per contra, *divisiu*, a més de reaccionari¹⁷.

Ara bé, ni un ni altre no foren producte únicament de la manipulació *des de dalt*. El cultivador de la història *des de sota* que era –per descomptat– Hobsbawm no podia no adonar-se d’aquest fet, ni que fos per mirar de desentranyar per quina raó els treballadors eren tan fàcilment persuadits o enrolats pel nacionalisme dels governants¹⁸. L’afirmació és prou clara: les nacions, segons el seu punt de vista, són “fenòmens duals, que es construeixen essencialment des de dalt, però que no es poden explicar si no s’analitzen alhora des de sota, és a dir, en termes dels supòsits, les esperances, les necessitats, els anhels i els interessos de la gent corrent”. Justament, Hobsbawm assegura haver escrit *Nations and Nationalism since 1780* per aquesta raó, és a dir, per esbrinar aquesta “visió des de sota” del fenomen –tan difícil de documentar, alerta– i examinar, de passada, l’anomenada fase C –segons la coneguda terminologia de M. Hroch– del nacionalisme, a saber: quan els programes nacionalistes s’han guanyat el suport de la massa.¹⁹ És precisament aleshores, i en aquest punt de l’argument, però, que fa acte de presència (al segon capítol del llibre) l’anomenat per Hobsbawm mateix “*popular proto-nationalism*”. No és, doncs, un assumpte anecdòtic dins el conjunt de la seva interpretació, i, per això mateix, l’opció escollida sobta una mica per –almenys– dues raons: la primera, per contradir, formalment i prou, si es vol, l’argumentació

17. L’argumentació s’exposa, diàfanament, a Eric J. HOBSBAWM, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, myth, reality*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, reelaboració d’unes Conferències Wiles de la Queen’s University de Belfast de l’any 1985, tot i que algunes de les idees principals tenen una gènesi prou anterior. Vegeu, si més no, del mateix autor, “Some reflections on Nationalism”, dins Thomas J. NOSSITER, Albert A. HANSON i Stein ROKKAN (eds.), *Imagination and precision in the social sciences*, Londres, Faber & Faber, 1972, pp. 385-406; la seva crítica a Tom NAIRN, “Reflections on ‘The break-up of Britain’”, *New Left Review*, n. 105 (1977) [que cito per l’edició castellana, “Socialismo y nacionalismo: algunas reflexiones sobre el ‘desmembramiento’ de Gran Bretaña”, dins Eric J. HOBSBAWM, *Política para una izquierda racional*, Barcelona, Crítica, 2000, pp. 86-128]; i Eric J. HOBSBAWM i Terence RANGER (eds.), *L’invent de la tradició*, Vic, Eumo, 1988 (ed. original, *The invention of tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983).

18. Frederick KRANZ (ed.), *History from Below: Studies in Popular Protest and Popular Ideology*, Oxford, Blackwell, 1988. La contribució de HOBSBAWM, “History from Below. Some Reflections” és a les pp. 13-28.

19. HOBSBAWM, *Nations...*, pp. 10 i 12 (les traduccions, igual que totes les altres citacions d’aquesta obra, són meves).

principal, que fa del nacionalisme una ideologia política inequívocament moderna i fabricada *des de dalt*; i la segona, i sobretot, perquè a l'hora d'estudiar i de voler fer evident el protagonisme dels "*de sota*" en tota aquesta història, l'autor defuig l'anàlisi coetània (sigui de casos individuals o sigui de factors conjunturals o propiciatoris) i es decanta per una anàlisi retrospectiva i més aviat especulativa sobre els (equívocs i improbables) antecedents del nacionalisme.

Protonacionalisme

Així, doncs, per explicar l'èxit del nacionalisme –o millor encara, per entendre la seva reeixida recepció entre la gent corrent– Hobsbawm es demana si una de les raons no haurà estat que els *de dalt*, siguin els governants de torn o els primers ideòlegs nacionalistes, han pogut –i sabut– aprofitar “algunes variants preexistents del sentiment de pertinença col·lectiva” que podien, arribat el cas, operar a escala macropolítica i facilitar així la nova sintonia entre estat i nació”. Aquesta mena de vincles (*bonds*) previs, diu Hobsbawm, es poden anomenar *protonacionals*, i n'hi hauria hagut, a l'Europa moderna o a la vetlla de l'era contemporània, de dos tipus, bàsicament: a) vincles supralocals d'identificació popular, i b) vincles igualment extralocals però de caràcter més aviat institucional. Entre els primers, l'autor cita expressament alguns cultes religiosos de gran abast (el de la Verge Maria a Nàpols, força més *universal* que no pas l'estrictament napolità de san Gennaro), que tenien la virtut d'eixamplar els horitzons (geogràfics i simbòlics, si més no) inicialment restringits de la major part de la gent corrent en circumstàncies normals. Els segons, per contra, eren un resultat de la vulgarització o difusió cap *a sota* del llenguatge de les elits, la qual cosa també connectava la gent corrent amb un món (polític i simbòlic) més gran que no pas el seu *real* o de cada dia (aquí no hi ha cap exemple, malauradament). Sigui com sigui, però, no cal dipositar gaires esperances ni en aquesta ni en aquella mena de precedents. D'una banda, diu Hobsbawm, perquè no ho són ben bé (una cosa és la nació i l'altra san Gennaro); i d'una altra banda, perquè fins i tot la segona variant de vincles *protonacionals*, aparentment més propera a la nació per les seves connotacions institucionals, tampoc no té “cap relació *necessària* [seu] amb la unitat d'organització política territorial” que avui coneixem com a nació²⁰.

Una segona temptativa, ara prenent en consideració factors inicialment més emparentats amb el nacionalisme, com ara una llengua comuna, la cultura o l'etnicitat, tampoc no dona gaire més bon resultat. Una mateixa llengua, efectivament, pot propiciar un “cert grau d'identificació *cultural* [seu] popular”, però poca cosa més; sobretot, si som abans de la creació o sanció d'una llengua oficial o “nacional” i, sobretot, de l'escolarització pública o massiva, quan els parlants de contrades veïnes –i dialectes distints– podien tenir força dificultats per entendre's els uns amb els altres, i quan el registre culte de la llengua, a més, actuava ben sovint com un element de distinció i segregació social, en lloc de convertir-se en el “ciment” de la nació, tal com volen els nacionalistes. Pel que fa a l'etnicitat, un altre terme prou conflictiu o

20. *Ibidem*, p. 46-47.

vagarós²¹, la conclusió és, si fa no fa, la mateixa, perquè l'etnicitat, fa notar Hobsbawm, no té un programa polític, i per aquesta raó pot viure en qualsevol medi i adaptar-se a qualsevol circumstància²². I això en el millor dels casos, és a dir, quan no esdevé, igual com passa amb la llengua, una font de discriminació i diferències intestines (tal com es pot comprovar assenyalamment en alguns contextos colonials). En suma, l'etnicitat, a parer de Hobsbawm, no solament no porta al nacionalisme, sinó que tampoc no és gens habitual que pugui afavorir un protonacionalisme, i encara menys popular. Una altra cosa és la religió, que, a vegades, casa prou bé amb el nacionalisme (tal com mostren els casos de Polònia o Irlanda), però, en general, aquest maridatge és poc freqüent, sobretot per problemes d'escala: uns cops, el bloc de creences resulta ser de ben poca volada, com en el cas de les religions tribals, de radi força circumscrit per definició, i en altres casos, per contra, peca per excés, tal com passa amb les religions de vocació ecumènica i universalista. Com és sabut, la Verge Maria no coneix fronteres ni fa distincions (almenys, d'aquesta mena) entre els seus devots²³.

Finalment, el criteri més segur (“*the most decisive*”) del protonacionalisme, és a dir, la consciència de pertànyer o haver pertangut a una entitat política duradora en el temps i definida en l'espai, com ara –diu Hobsbawm– el cas dels russos de la Gran Rússia, els anglesos o els castellans, topa inevitablement amb el biaix característic de tota societat de l'Antic Règim, a saber: l'exclusió deliberada d'una majoria de la població de la nació o protonació. Les nacions nobles o *polítiques* (tal com també se'n deien de vegades aleshores) difícilment poden interessar, doncs, a la munió de pagesos oprimits per la noblesa feudal i els rengles de plebeus que no comptaven per res als ulls dels governants o representants del país. Pot haver-hi excepcions, és clar, com ara –es diu– l'Anglaterra dels Tudor, els cosacs i –potser– els hussites, però sense una ferma tradició estatal susceptible de perpetuar-lo en el temps tampoc no es pot esperar que aquest protonacionalisme acabi per desembocar en una forma o altra de patriotisme genuïnament nacional²⁴.

Comptat i debatut, doncs, què pot ser el protonacionalisme popular (o fins i tot el protonacionalisme a seques)? En paraules de Hobsbawm mateix, i després de descartar una alternativa rere l'altra, tal com hem vist, es tracta d'una qüestió de ben difícil resposta (“*enormously difficult*”), sobretot per una raó d'índole pràctica o objectiva: la manca de testimonis populars directes, almenys abans del segle XX i de l'alfabetització general de la població²⁵. Per tant, allò que es pot dir o fer, com a màxim, és alertar un cop més l'observador i l'estudiós sobre les falses continuïtats, perquè, efectivament, les connexions entre el protonacionalisme (popular) i el nacionalisme poden ser les més de les vegades una veritable il·lusió òptica, si no un error de perspectiva²⁶. Al capdavall,

21. Sobre el caràcter igualment *construït* i vacil·lant, en suma, de l'etnicitat, la literatura és abundant; però vegeu, si més no, Elizabeth TONKIN, Maryon McDONALD i Malcolm CHAPMAN (eds.), *History and Ethnicity*, Londres, Routledge, 1989; Paul R. BRASS, *Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison*, Nova Delhi, Sage, 1991; Thomas HYLLAND ERIKSEN, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, Londres-Boulder, Pluto Press, 1993; i Siân JONES, *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present*, Londres, Routledge, 1997.

22. Eric J. HOBSBAWM, “Etnicitat i nacionalisme a l'Europa actual”, *L'Avenç*, n. 158 (1992), pp. 16-23.

23. HOBSBAWM, *Nations...* pp. 51-73.

24. *Ibidem*, pp. 73-76.

25. *Ibidem*, p. 48.

26. *Ibidem*, p. 76.

doncs, els *de sota* pinten –sembla *Ibidem*, ben poca cosa en tota aquesta història, sigui a l'era protonacional, sigui en temps del nacionalisme. I això, en un historiador marxista britànic, no és un pecat venial precisament, tal com li retreu algun crític²⁷. Ens cal, doncs, i encara, una teoria de la recepció del missatge nacionalista: en quines condicions qualla més i millor?

Perennialistes i modernitzadors

El debat subseqüent, i amb aportacions rellevants que ara no fan al cas, va multiplicar les perspectives particulars i els matisos argumentals. Tanmateix, és una convenció acadèmica prou consolidada a hores d'ara ajuntar uns autors i altres sota la dicotomia de perennialistes (i/o primordialistes) i modernitzadors²⁸. Uns i altres poden ser, arribat el cas, igual de modernitzadors en matèria de nacionalisme, és a dir, estar fermament convençuts de la radical novetat o contemporaneïtat d'aquesta ideologia o doctrina política que demana –per dir-ho a la manera de Gellner, una de les fórmules més precises– la màxima congruència entre l'estat i la nació.²⁹ Tanmateix, els perennialistes i primordialistes, tot i reconèixer la modernitat del nacionalisme, no estan gens convençuts de les conseqüències que els modernitzadors treuen d'una afirmació de principi semblant, assenyaladament l'extremada joventut de les nacions, la seva *invenció* o creació *ex-novo* gairebé, i la textura mateixa –gelatinosa o merament política– de les nacions. Per contra, perennialistes i primordialistes sostenen –en suma– que les nacions són o poden ser força antigues; que tenen un *nucli dur* (fet de mites, cultura i història comuna) invariable o quasi al llarg del temps; i que, en definitiva, les nacions no són pas una invenció del nacionalisme contemporani o d'última hora, sinó el resultat no previst per endavant d'un força dilatat procés de sedimentació o formació històrica³⁰.

30

Ben mirat, però, algunes d'aquestes objeccions són potser menys sòlides que no semblen. Pel que fa a la noció d'*invenció*, tan mediàtica –com es diu ara– i tan controvertida, Hobsbawm mateix era força més caut que no pas els mitjans de comunicació dels nostres dies o que alguns dels seus crítics acadèmics, uns i altres excessivament propensos, a posta o inadvertidament, a simplificar una argumentació

27. José ÁLVAREZ JUNCO, "Hobsbawm sobre nacionalismo", *Historia Social*, n. 25 (1996), pp. 179-187.

28. Tal com fa, per exemple, Anthony D. SMITH, *Nationalism and Modernism*, Londres, Routledge, 1998. En aquest cas, tradueixo "*modernists*" per "modernitzadors" (en lloc de "modernistes", tal com és habitual) per evitar cap confusió amb els historiadors dits "modernistes" o que s'ocupen de l'anomenada època moderna.

29. Aquí es pot recordar, un cop més, la cèlebre primera ratlla de l'estudi d'Elie KEDOURIE, *Nationalism*, Londres, Hutchinson, 1966, "El nacionalisme es una doctrina inventada a Europa a principis del segle XIX".

30. Sobre el *nucli dur* de caràcter ètnic és obligat de citar Anthony D. SMITH, *Els orígens ètnics de les nacions*, València, Afers i Universitat de València, 2008 (ed. orig., *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, Blackwell, 1986). Sobre la historicitat o "formació" de les nacions, vegeu, del mateix autor, *La nació en la història*, Catarroja-València, Afers i Universitat de València, 2002 (ed. orig., *The Nation in History*, Cambridge-Oxford, Polity Press i Blackwell, 2000); i *The Antiquity of Nations*, Cambridge, Polity Press, 2004. En una altra perspectiva, però amb una conclusió semblant, Miroslav HROCH, "¿Sabemos suficiente sobre el 'nacionalismo'?", dins Justo A. BERAMENDI, Ramon MÁIZ i Xosé M. NÚÑEZ (eds.), *Nationalism in Europe. Past and Present*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 1994, vol. I., pp. 229-245.

que, en origen, volia remarcar únicament la discontinuïtat o la novetat en el temps de l'objecte *nació* (i, per descomptat, les trampes de la tradició, companya de viatge de moltes nacions contemporànies). Altrament, les pàgines dedicades al “protonacionalisme popular” són una prova que Hobsbawm no pretenia sostenir que les nacions surten del no res o que es poden inventar sense més ni més en qualsevol indret (a la manera d'una Padània, posem per cas, i amb el resultat que ara ja sabem, és a dir, nul). Es pot adduir, certament, que les conclusions d'aquest capítol de *Nations and nationalism since 1780* no conviden precisament a l'optimisme, tal com hem vist, i que, en conseqüència, no ajuden pas a desfer el malentès. Però a les pàgines de *L'invent de la tradició* Hobsbawm mateix no té cap inconvenient en admetre que el grau d'èxit de tota invenció rau –o és proporcional, tal com diu ell– a l'èxit que té entre la gent. La recepció, doncs, és tan important com la invenció mateixa. On és, doncs, el problema?³¹

Una cosa semblant es pot dir d'unes altres crítiques o formulacions alternatives. Així, la gran coincidència cartogràfica entre les nacions medievals i les nacions (o els estats-nació) de l'era contemporània, esgrimida per Adrian Hastings en una elaborada rèplica del llibre de Hobsbawm, és potser menys colpidora d'allò que pot semblar a primer cop d'ull, perquè, en realitat, aquell autor rarament parla de la *nació*, sinó (i per acabar-ho de complicar) de la nacionalitat o una cosa semblant (*nationhood*), i quan ho fa, altrament, és més aviat en el sentit purament etimològic o bíblic de l'expressió: *gens* en lloc de nacions, doncs.³² D'una manera semblant, la literatura de l'època moderna sobre l'anomenat humor de les nacions, tan abundant i tan inofensiva també, tampoc porta gaire més enllà d'una etnografia capciosa o (en el millor dels casos) perdurable³³. Som sempre –per entendre'ns– davant de nacions de carn i ossos (com ara quan Cervantes, a la primera part del Quixot [cap. XVIII], ens parla de les nacions de la cavalleria *aventurera o andante* i d'algunes altres com ara la dels que “*en [el] Pisuerga se bañan*”) quan tots sabem que el tret distintiu de la nació (moderna, si més no) és justament el fet de ser (entre altres coses, però primer de tot) una abstracció, a més d'una font de drets polítics (i no solament de trets etnogràfics).

També cal fer notar que Hastings, Smith i altres autors que remarquen el cor ètnic de les nacions al llarg de la història, rarament expliquen el pas següent, és a dir, la “politització de l'ètnicitat”; ni perquè, arribat el cas, unes ètnies es polititzen més que no pas unes altres (encara que Smith puntualitza que els *cors ètnics* de les nacions no són immutables o immunes al pas del temps, la qual cosa vol dir que poden fer fallida). No sembla ser, però, la sola feblesa del model, perquè aquests autors tampoc no ofereixen gaires proves irrefutables de la molt llarga durada de les *seves* nacions. Smith, per exemple, té predilecció per les nacions antigues, com ara l'Egipte faraònic, la qual cosa no facilita precisament les coses. I quan trepitja un terreny força més recent (i força més interessant, segurament), com ara els Països Baixos de l'època moderna, constata únicament l'existència d'un “*wider 'middle-class' nationalism*” entre els grups urbans instruïts de les Províncies Unides, i res no afegeix sobre el *cor ètnic* d'allò que acabarà

31. HOBBSBAM i RANGER *L'invent...* p. 247.

32. Adrian HASTINGS, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

33. José Manuel LÓPEZ DE ABIADA, “Teoría y práctica de los estudios imagológicos: hacia un estado de la cuestión”, dins Id. i Augusta LÓPEZ BERNASOCCI (eds.), *Imágenes de España en culturas y literaturas europeas (siglos XVI-XVII)*, Madrid, Verbum, 2004, pp. 13-62.

per ser una nova nació –rigorosament inèdita- a l’era contemporània, si no a l’Europa moderna i tot.³⁴

Tot i així, els modernitzadors no amaguen pas la seva incomoditat davant els possibles ancestres de les nacions europees. Igual com Hobsbawm, Gellner admet també que hi pot haver “alguna cosa” abans del nacionalisme contemporani: l’anomenarà “xovinisme cultural”. Però, igual que aquell, també despatxa prou expeditivament i categòrica qualsevol connexió amb el nacionalisme contemporani: aquest xovinisme –assegura– no hauria tingut ni gaire importància ni moltes aspiracions o expectatives polítiques. En una segona temptativa, Gellner no diu que, “de vegades”, no hi pugui haver una combinació d’estructures pre-industrials i d’un sentiment nacional, però aquesta possibilitat, un cop més, a penes és explorada o exemplificada; senyal, doncs, que inspira ben poca confiança. Finalment, l’autor accepta de bon grat que els nacionalismes moderns poden aprofitar selectivament el “llegat cultural, històric i d’altra mena provinent del món prenacionalista”, però això, evidentment, no es pot confondre amb cap protonacionalisme ni amb una genuïna genealogia del nacionalisme³⁵.

Algun altre autor, igualment modernitzador, com ara John Breuilly, va (no gaire conseqüentment potser) una mica més lluny, però; almenys, quan assegura que Dante “és una prova” que a l’Europa del seu temps hi havia “una certa consciència nacional”³⁶. Pot resultar estrany, però no és l’únic modernitzador que recula –i molt– en el temps. Hobsbawm mateix, i protonacionalisme popular a banda, també es despenjarà, només començar, amb una afirmació com ara la següent, que cal reproduir literalment: “Castella –i ara parlem de la llengua castellana- va ser un dels primers regnes europeus que es pot etiquetar de ‘nació-estat’ sense que això vulgui dir una falta total de realisme”.³⁷ Es tracta, certament, d’un paràgraf força enigmàtic, de no gens fàcil interpretació, i fins i tot un pèl contradictori. No és solament que Pierre Vilar, un clàssic, ja havia escrit una cosa semblant, com és ben sabut, encara que fos tot parlant de la Catalunya medieval.³⁸ És que un estirabot com ara aquest sembla massa deutor del paradigma antic o no constructivista de les nacions. Col·locat al primer capítol del llibre, el paràgraf esmentat va després d’un breu estudi de vocabulari (*pàtria, terra*, i altra terminologia semblant) que posa en relleu el retard espanyol en matèria de lèxic nacional (al *Diccionario de la Real Academia Española*, “nació”, en l’accepció moderna del mot, no apareix fins a l’edició de 1884), la qual cosa no fa sinó augmentar encara més el desconcert. Altrament, el fet que sigui una afirmació una mica distanciada (la “falta total de realisme”) ni soluciona el problema ni contribueix a aclarir-lo.

34. Anthony D. SMITH, *Nations and Nationalism in a global era*, Cambridge, Polity Press, 1995, p. 38.. Sobre la fabricació d’una identitat *holandesa* al segle XVII, Simon SCHAMA, *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, Nova York, A. A. Knopf, 1987.

35. També a Ernest GELLNER, “Do nations have navels?”, *Nations and Nationalism*, vol. 2, fasc. 3 (1996), pp. 366-370.

36. John BREUILLY, *Nationalism and the State*, Manchester, Manchester University Press, 1982 (i que cito a partir de la versió castellana, *Nacionalismo y Estado*, Barcelona, Pomares-Corredor, 1990, p. 15).

37. HOBSBAWM, *Nations...*, p. 16.

38. “Potser, entre 1250 i 1350, el Principat català és el país d’Europa a propòsit del qual seria menys inexacte, menys perillós, de pronunciar uns termes aparentment anacrònics: imperialisme polític-econòmic o ‘Estat-nació’. Estat-nació tan aviat? En tot cas, en trobem força trets colpidors a l’estructura de la Catalunya medieval”, VILAR, *Catalunya dins l’Espanya moderna*, vol. II, p. 131.

Nacions abans del nacionalisme?

L'abans de les nacions contemporànies resulta ser, doncs, un autèntic trencaclosques (per no dir un veritable trencacolls, almenys per a alguns autors modernitzadors, tal com acabem de veure). Per això mateix, una anàlisi més acurada de l'estructura política i territorial de l'Europa moderna –i medieval–, tal com demanava –i feia, a la seva manera– l'antic paradigma de les nacions, pot ser, tal vegada, una opció tan necessària com instructiva, si no una forma i tot de sortir de l'atzucac. A hores d'ara, però, un exercici d'aquesta mena no sembla interessar gaire a cap ni una de les parts implicades: ni els modernitzadors ni tampoc (estranyament) els perennialistes o primordialistes, uns i altres amb la seva inveterada i comuna tendència a ignorar les monografies històriques d'un o altre període pre-nacionalista, no hi troben, sembla, cap avantatge o utilitat. Una excepció, si de cas, pot ser Breuilly (malgrat Dante), almenys quan identifica el “preludi” del nacionalisme amb les “oposicions religioses i nacionals de començaments de l'Europa moderna”; i que, si no eren ben bé nacionalisme, ajudaran –diu– a preparar el terreny o, si més no, a desenvolupar la idea moderna de nació³⁹. L'autor pensa sobretot en els “desafiaments calvinistes” al si de la monarquia francesa i als Països Baixos (un cas –dit sigui de passada– que tampoc no examina detingudament) durant els segles XVI i XVII: una mena de test o corroboració de la seva hipòtesi. Ara bé, posats a fer comprovacions, no es pot arribar a dir el mateix o gairebé (si se'm permet una primera i última incursió factual) de la Catalunya moderna, i de l'anomenada Guerra dels Segadors (1640-1659), tot i la falta de contrastos religiosos?

Inicialment, a la Catalunya moderna, igual que arreu aleshores, “nació” tenia l'habitual o vulgar accepció etimològica de grup de persones amb alguna característica comuna, (com ara el parlar, l'activitat o el vestit). I el patriotisme de 1640 o de la guerra de secessió subseqüent tindrà per base el pactisme (el dret i les llibertats) i la religió (amb el recurs a la mitologia o analogia política dels Macabeus, els guerrers de Déu per excel·lència). Així, doncs, el discurs d'oposició política desplegat per les institucions catalanes i els seus portaveus, igual com el dels seus adversaris, no van ser mai –per dir-ho amb una fórmula anglosaxona força gràfica– sengles i antagònics “*nation-based discourses*”, sinó un debat essencialment polític, d'indole constitucional (a la manera antiga) i amb unes inevitables connotacions religioses o contrareformistes (per raons d'època). Però ni una cosa ni l'altre –ni la religió ni l'esbiaixat règim de llibertats de l'Antic Règim– porten, com sabem prou bé, a la nació (moderna, si més no). Tanmateix, si es furga una mica més, el suggeriment de Breuilly potser no resulta gens desencertat. Perquè, a la Catalunya moderna, igual com en molts altres indrets de l'Europa coetània, a més de la “nació” (diguem-ne) inofensiva, feta d'individus que hom podia trobar pel carrer o pels camins, hi havia també *l'altra*, la nació política, i que es definia, bàsicament, per un seguit de llibertats específiques, és a dir, per una constitució

39. BREUILLY, *Nacionalismo...*, pp. 51-57. Però sembla menys convençut d'això en un seu text posterior, “Changes in the political uses of the nation: continuity or discontinuity?”, dins Len SCALES i Oliver ZIMMER (eds.), *Power and the Nation in European History*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005, pp. 67-101.

territorial peculiar⁴⁰. D'això, però, no se'n deia “nació”, sinó, i segons els casos o contextos, “pàtria” (que podia tenir també un sentit tan neutre com ara el de nació), “terra” (*idem*) o “província” (la veu més freqüent). La “província”, igual que la “terra” o la “pàtria”, no era, és clar, la nació nacionalista, valgui la redundància⁴¹, però aquesta manera de designar el conjunt de catalans era, si més no, una abstracció, per no dir –a la manera d'alguns dels autors modernitzadors– una variant de *comunitat imaginada*, i això és ja un principi o si més no tota una altra cosa (almenys, per comparació amb les nacions de carn i ossos).

Aquesta *comunitat imaginada* –Catalunya– mai no era tan visible o tangible com ara quan tenia al seu davant la Corona i els seus ministres, i és per això que a les Corts catalanes del període (o congregació de tota la província i el monarca de torn) hi havia debats (a vegades encesos) entre el rei, d'una banda, i “la terra”, d'una altra; s'hi feien “lleis necessàries y convenientes a la Província” (com escrivia el jurista Lluís de Peguera cap a la darrerria del segle XVI); i tot sovint s'hi escoltava dir que les constitucions i els privilegis catalans (o de “la pàtria”) havien estat conculcats pel rei o pels seus ministres, la qual cosa era vista com un “greuge fet a Catalunya” (tal com rubricava un memorialista de l'època)⁴². Per descomptat, les Corts catalanes del moment presentaven l'habitual i esbiaixada configuració estamental o corporativa de la Vella Europa –noblesa, Església i els prohoms d'algunes ciutats-⁴³, però això no treia que, arribat el cas, tal com va passar a la Guerra dels Segadors, pagesos i menestrals (o mestres artesans, per ser més exactes) no poguessin ser tant o més patriotes que els “de dalt”, acusats tot sovint de massa contemporitzadors, si no de “traïdors a la pàtria” i tot, pels “de sota”. A la Catalunya de la Guerra dels Segadors es pot dir, doncs, que també hi hagué un “*wider 'middle-class' nationalism*”; en part, perquè aquella mena de *comunitat imaginada* era força més visible o tangible en temps de conflicte.⁴⁴

Naturalment, per abstractes que fossin o arribessin a ser les nacions de l'era moderna, això no significa que poguessin tenir assegurada la seva continuïtat o *perennitat* al llarg del temps; ni encara menys un futur garantit en un futur d'Estats-nació. Cal examinar, doncs, com i de quina manera arribaren a l'era contemporània aquestes nacions corporatives de l'Antic Règim; i per què unes nacions en potència van poder quallar amb més facilitat que no pas unes altres en la transició a la modernitat. Tal

40. Sobre el concepte de “constitució territorial”, Bartolomé CLAVERO, “‘Territorios forales’: una pagina spagnola del palinsesto europeo”, dins Pierangelo SCHIERA (ed.), *Le autonomie e l'Europe. Profili storici e comparati*, Bolonya, Il Mulino, 1993, pp. 15-45. Llibertats, DE BENEDICTIS, *Politica...* pp. 279-295.

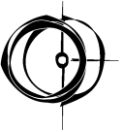
41. Tal com diu BREULLY, “Changes”, op. cit., p. 83, allò que fa “nacionalista” una política és que la nació o l'apel·lació a la nació esdevenen la font (única o gairebé) de legitimitat (i no sols un mitjà més de legitimitació d'una causa política).

42. Antoni SIMON (ed.), *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona, Curial, 1991, p. 49-51.

43. Dietrich GERHARD, “Regionalismo e sistema per ceti: tema di fondo della storia europea”, dins Ettore ROTELLI i Pierangelo SCHIERA (eds.), *Lo Stato moderno*, Bolonya, Il Mulino, 1971, vol. I, pp. 193-219.

44. Una exposició més àmplia i documentada de l'argument, Xavier TORRES SANS, *Naciones sin nacionalismo. Cataluña en la monarquía hispánica (siglos XVI-XVII)*, València, Universitat de València, 2008. Vegeu, a més, Antoni SIMON, *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, que emfasitza la “identitat nacional” de la Catalunya moderna. Per contra, John H. ELLIOTT, *La revolta catalana, 1598-1640*, Barcelona, Vicens Vives, 1966, remarca la vessant política i social del conflicte, tot i que en un altre text també defensa la hipòtesi d'un “corporativisme nacional”, John H. ELLIOTT, “Revolution and Continuity in Early Modern Europe”, *Past and Present*, n. 42 (1969), pp. 35-56.

com suggereix Hobsbawm mateix, una estructura estatal –o protoestatal– pot haver estat un factor determinant a l’hora de destriar entre els candidats a estats-nació contemporanis. Però el nacionalisme també es pot nodrir justament de tot el contrari, és a dir, de la pèrdua d’una estructura semblant; o per dir-ho a la manera de Hobsbawm, d’una consciència d’haver pertangut a una entitat política històrica, és a dir, estable i reconeguda en un passat llunyà o recent (i encara que, en rigor, no se’n pugui dir ben bé un *Estat*, un altre abstracció moderna). Tot sembla indicar, certament, que la darrera paraula, en aquesta qüestió, la tenen els historiadors contemporaneïstes. Però el paradigma modernitzador de la nació potser guanyaria més consistència –o evitaria algunes fuites o estirabots– si incorporava l’anàlisi detallada d’algunes trajectòries regionals de l’Europa moderna.⁴⁵ El nacionalisme, cal recordar-ho, no fa *tabula rasa* del passat, sinó més aviat tot el contrari. És veritat que selecciona –tal com diu Hobsbawm– els materials del passat.⁴⁶ Però potser s’ha estudiat més la *selecció* que no pas els *materials* mateixos: una forma de saber, en definitiva, de quina *pasta* són fetes les nacions. És per això que el debat de la nació –o si més no, de l’anomenat protonacionalisme– no s’hauria de donar per acabat.

45. Tal com reclamen SCALES i ZIMMER, *Power...*, p. 5.

46. HOBSBAWM i RANGER, *L’invent...* p. 17.